

Diskurz spravedlnosti mezi aktivismem a vědou

Veřejnost ve smyslu „institucionalizovaného fóra diskurzivní interakce“ hraje bezpochyby klíčovou roli v úvahách o mezích reálné demokracie a diskusi ohledně spravedlnostních nároků jednotlivých skupin [Fraser 1997]. Nancy Fraser ve svém článku *K novému pojetí veřejnosti. Příspěvek ke kritice reálné demokracie* rozvíjí pluralitní pojetí veřejnosti a zdůrazňuje význam *podřízených opozičních veřejností*, které koexistují vedle dominantní veřejnosti, v níž dochází k „neformální marginalizaci žen, nebelošského obyvatelstva a členů a členek lidových vrstev a tříd“ [ibid.: 78]. V tomto směru je snaha o popis feministického, lidskoprávního a odborářského diskurzu a jejich role pro nastolování spravedlnostních nároků v české společnosti zcela relevantním úkolem, který je nutnou podmínkou pro pochopení fungování a reprodukce nerovností ve společnosti. Feministická (a nejen feministická) opoziční veřejnost, v jejímž rámci funguje řada neziskových organizací, občanských skupin či výzkumných center a jsou vydávány nejrůznější periodika, organizovány přednášky, festivaly a lokální shromáždění, se rozvinula po roce 1989 rovněž v České republice. Ovšem i v rámci této podřízené opoziční veřejnosti dochází k diskusím a sporům ohledně vymezení nároků a formulování veřejných politik.

Následující text vznikl jako reakce na článek Martina Hájka, Jiřího Kabele a Kateřiny Vojtíškové *„Zázemí“ a „bojiště“ v usilování o spravedlnost: textová analýza odborářské, feministické a lidskoprávní mediální komunikace* [Hájek, Kabele, Vojtíšková 2006]. Autoři a autorka textu si v uvedeném článku kladou za cíl pomocí kvantitativní textové analýzy na internetu publikovaných textů, založené na měření frekvence jednotlivých předem definovaných slov¹ a slovních spojení vyjádřených v jejich vzdálenostech, odhalit formativní působení a strukturní souvislosti těchto výpovědí [ibid.: 273]. Aniž bychom se zde chtěly hlouběji pouštět do reflexe použité metody,² domníváme se, že článek nemůže dostát stanoveným cílům již kvůli nekonzistentní metodě výběru textů reprezentujících jednotlivé oblasti jejich analýzy. Autoři a autorka a priori přisuzují vybraným textům určitý význam bez ohledu na jejich odlišná východiska a cíle. Texty tak zcela striktně oddělují od sociálních souvislostí a širšího kontextu, který je však podstatný pro jejich interpretaci. Texty po-

¹ Zde bychom mohly zmínit předpoklad výskytu „normativně hodnotících slov“ a jejich relativně naivní vymezení výrazy jako „ne/správný,-ě, ne/a/morální,-ě, prospěšný, škodlivý, ne/normální,-ě, dobrý/zlý apod.“ či křivda a čest [Hájek, Kabele, Vojtíšková 2006: 280].

² Tato metoda může být použita, ale pouze jako jeden z možných nástrojů, nikoli však jako nástroj jediný, jak je tomu v daném případě. Použití tohoto nástroje sice vnáší do analýzy zcela cíleně a prokazatelně systematickosti, zároveň však jeho použití vykazuje znaky mechaničnosti a určité strnulosti, což vede ke zploštění předmětu bádání, který je redukován na „objektivně“ zjistitelné reprezentace nejfrekventovanějších kategorií a vazeb mezi nimi. Tento způsob analýzy tak zcela vědomě abstrahuje od širšího kontextu a na něj vázaných významových souvislostí.

jímají jako skutečnost, která má sama o sobě vypovídací hodnotu, čímž se ale vytrácí plnost dialogické interakce, která je podstatnou součástí diskurzu. Sami autoři a autorka v úvodu upozorňují na problém *spravedlnostní relevance* jednotlivých výpovědí, který ale vztahují pouze na sémantický kontext slovních jednotek ve vybraných dokumentech [ibid.: 272], nikoli na relevanci vybraných textových materiálů pro konstrukci argumentů a vznášení spravedlnostních nároků.³ Zaměříme se zde podrobně zejména na kritiku interpretace feministického „aktivistického diskurzu“, jehož výběr považujeme za nejproblematičtější.⁴

Autoři a autorka zmíněného článku vycházeli z předpokladu, že diskurz spravedlnosti v té které oblasti je formován zejména aktivistickými organizacemi, které „publikováním svých textů vstupují do veřejného prostoru, aby prosadily své cíle“ [ibid.: 273]. Aniž by předložili přesnou definici aktivistické organizace,⁵ což by pomohlo čtenářům a čtenářkám rozkódovat způsob výběru vzorku, který snad nebyl řízen pouze dostupností a kvantitou textů, do analýzy zahrnuli tři organizace „disponující vlastními dokumenty“ [l.c.], přičemž už nebrali v úvahu skutečnost, ač jim byla známá, že dvě ze tří jimi vybraných organizací tvoří jednu vědeckou instituci, potažmo dvě výzkumná oddělení vědecké instituce. Vybrané texty získané na webových stránkách těchto vědeckých týmů pak představují internetovou podobu odborného časopisu (v jednom případě časopis vychází rovněž v tištěné podobě), nejde tedy primárně o původní aktivisticky zaměřené texty, ale o prezentaci mnoha forem textů, např. feministických a genderových teorií, výsledků sociologických genderově zaměřených výzkumů, ale také například demografických výzkumů bez jakékoliv intence k postulování genderově či feministicky orientovaných analýz a výpovědí. Vědecké texty (a to nejen v oblasti genderově senzitivních studií, ale také texty v oblasti sociologie, ekonomie, politických věd, biologie atd., které genderovou dimenzi vůbec nereflektují) jakožto součásti strukturovaného diskurzivního pole formujícího pravidla vypovídání a interpretace lze samozřejmě zahrnout mezi výpovědi formující spravedlnostní nároky s nepochybnou spravedlnostní relevantí, neboť zde jde mnohdy o explicitní vznášení nároků na spravedlnost a kritiku sociálních nespravedlností. Autoři a autorka článku toto širší pojetí, které zpochybňuje překonané chápání vědy jakožto hodnotově neutrální, nicméně nikde explicitně nezastávají, ba navíc v jedné poznámce pod čarou přímo popírají: „Mohlo by se zdát přirozené, že věda má ve feministickém korpusu tak silné postavení, když dvě z vy-

³ Celkem logicky se pak v závěru článku objevil problém s posouzením spravedlnostní relevance při výběru textů pouze na rovině vymezení relevantních slov: „Ukazuje mimo jiné na to, že relevance vázaná na výskyt klíčových slov je jen jednou z možných relevancí při studiu diskurzů.“ [ibid.: 286]

⁴ To může být ale dáno také důkladnou znalostí právě českého feministického diskurzu na rozdíl od odborářského a lidskoprávního a profesní orientací autorek tohoto textu.

⁵ Aktivistické organizace jsou v textu vymezeny obecně jako organizace vznášející nároky [ibid.: 272] a dále jako skupiny, „pro jejichž existenci je klíčové vyvíjení úsilí o nápravu společenských znevýhodnění anebo o předcházení jejich vzniku“ [ibid.: 274]. Toto příliš obecné a de facto nic neurčující vymezení, považujeme vzhledem k mnohem užšímu implicitnímu vymezení aktivismu v dalším textu za nedostatečné.

braných publikačních míst jsou součástí Sociologického ústavu AV ČR. Pak si ovšem musíme položit otázku, proč právě zde se feministický aktivismus tak nápadně prosazuje.“ [ibid.: 283] Autoři a autorka tím prokázali svou neschopnost rozlišovat mezi aktivistickým a akademickým diskurzem (v tomto případě feministickým), přičemž v základech tohoto zploštění feministického diskurzu obecně je odmítnutí feministických teorií a potažmo genderových studií jako plnohodnotných vědeckých přístupů a disciplín. Můžeme zde pouze usuzovat, do jaké míry toto odmítnutí souvisí s českým rigidním prosazováním naturalizovaného rozdělení femininních a maskulinních společenských rolí a pozitivistickým pěstováním sociologické vědy. Výběr vzorku tedy neodpovídá úzkému vymezení diskurzu spravedlnosti, čímž dochází k zavádějícím interpretacím výsledků kvantitativní textové analýzy, které dovedlo autory a autorku článku do argumentace v kruhu. Výběr vědeckých institucí a jejich definice jako aktivistických organizací determinoval zjištění větší frekvence vědecky podložených argumentů,⁶ což zpětně přimělo autory a autorku k údivu nad pronikáním feministického aktivismu do akademické sféry. Lidé z akademické obce, a to nejen ti/ty, kteří/které se zabývají genderově senzitivním výzkumem (ale i ti/ty, kteří/které se zabývají různými kulturními, sociálními, ekonomickými, politickými a demografickými otázkami bez reflexe jejich případné genderové dimenze), mohou publikovat (a také publikují) jednak v rámci odborných vědeckých časopisů (a dalších publikací) a jednak v rámci periodik (a dalších publikací), které stojí vně vědecké produkce – jedná se například o noviny, periodika občanských aktivistických sdružení, apod. Platí přitom, že periodika vydávaná vědeckými institucemi a periodika vydávaná například občanskými sdruženími vyžadují jinou formu výpovědi a jiný způsob strukturování argumentace.

Již začleněním vědeckých časopisů pro ilustraci feministického korpusu textů bez a) začlenění dalších vědeckých časopisů pro ilustraci např. lidskoprávního nebo jiných korpusů textů, a zároveň bez b) jasného vymezení šíře/úzkosti diskurzu spravedlnosti a aktivistických organizací, tedy autoři a autorka implicitně, ale normativně vyčleňují genderově senzitivní výzkum z vědy. Vědu, i skrze své v textu nereflektované pozice, staví implicitně do kontrastu k občanským organizacím a hnutím, jejichž diskurzivní pole oni sami (autoři a autorka) – jakožto představitelé takto jimi definované vědy – analyzují ve vědeckém časopise za pomoci vědecké metody. Přitom není pravda, že by bylo jakkoliv obtížné získat pro analýzu feministického korpusu texty z periodik primárně aktivisticky zaměřených, českých feministických a ženských občanských skupin, jichž není na rozdíl od tvrzení autorů a autorky v žádném případě pro analýzu nedostatek! Jako příklad lze uvést např. texty z měsíčníku *Rovné příležitosti* do firem (dostupný také na <http://zpravodaj.feminismus.cz/>), který vydává nejznámější česká feministická nezisková organizace Gender Studies, o.p.s., která mimo jiné publikuje a spravuje řadu textů na www.feminismus.cz; nebo texty z měsíčníku – zpravodaje ženské organizace Český svaz žen

⁶ „Vědecké instituce zde ovšem zaujímají důležité místo, protože namnoze základní výzbroj tvoří vědecké argumenty převážně žen-vědkyň. Věda se tak stává velice důležitým polem emancipačního usilování feministek.“ [ibid.: 283]

(e-zpravodaj je dostupný také na www.csz.cz); nebo texty z dvouměsíčníku Aperio, který vydává stejnojmenná ženská organizace (více informací na www.aperio.cz), apod. Není tedy pravdou, že by české ženské a feministické občanské organizace produkovaly málo textů pro analýzu. Naopak platí, že mnohé z těchto textů jsou jednak dostupné na internetu, a jednak jsou rozesílány buď elektronicky, nebo v tištěné formě na žádost u produkující neziskové organizace. Bez pochyb jsou pak tyto texty pro komparaci textů, které byly autory a autorkou vybrány k analýze lidskoprávního a odborářského korpusu textů (tedy texty produkované v rámci periodik nebo internetových stránek občanských neziskových sdružení Liga lidských práv, Spravedlnost dětem, Poradna pro občanství / občanská a lidská práva, a dále odborářského svazu KOVO, Federace strojvůdců ČR a Českomoravské konfederace odborových svazů), daleko vhodnější než texty z primárně odborných periodik Gender, rovné příležitosti, výzkum či Kontext, které vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky.

Ztotožnění aktivistického a akademického feminismu a zároveň neznalost odborných analytických konceptů, s nimiž operují genderové analýzy společenských vztahů, vede autory a autorku k zdánlivě objevným závěrům. Konkrétně zde máme na mysli interpretaci postavení slova *gender*: „Ukazuje se, že ‚vědecky komplikovaný‘ pojem gender má ve feministické mediální komunikaci spíše charakter požadavku než atributu životní situace žen a mužů.“ [ibid.: 283] Ve skutečnosti požadavkem není pravděpodobně gender, ale spíše genderová spravedlnost či genderová rovnost, navíc je zcela logické, že gender jakožto připsaná sociální konstrukce a analytický koncept není ve výpovědích používán výlučně jako skupinový atribut, což evokuje jeho esenciální a neměnný charakter. Autoři a autorka rovněž nereflektují vnitřní odlišnosti v rámci feminismu, ať již aktivistického či akademického. Uvnitř feminismu je odlišnost mezi ženami a odlišné definování cílů v rámci jednotlivých feministických směrů již ale tak ustáleným tématem, že jen neznalí mohou mluvit o vnitřně homogenním diskurzivním poli zjednodušeném na vztahy mezi muži a ženami. Autoři a autorka předpokládají významovou kompaktnost uvnitř zvolených korpusů. Zcela opominuli předpoklad, že i v rámci jednotlivých korpusů mohou existovat významné difference. To se do určité míry potvrdilo při analýze lidskoprávního diskurzu, ve kterém autoři a autorka identifikovali zdvojené „zázemí“ odkazující na dva subjekty lidských práv – cizince a děti. Nezodpovězená ale zůstává otázka, do jaké míry je oprávněné redukovat lidskoprávní diskurz jen na problematiku těchto subjektů?⁷

Autoři a autorka a priori strukturovali diskurzivní pole na tzv. „bojiště“ a „zázemí“.⁸ Zázemí bylo vymezeno jako místo, kde se přímo nebojuje a které patří jed-

⁷ Problematika lidských práv je širší a není zaměřena jen na subjekty identifikované v textu. Analyzovaný příklad názorně dokládá, jak výběr vzorku může limitovat výpovědní hodnotu analýzy, resp. to, jak je primárně důležitý jeho fundovaný výběr.

⁸ Autorský tým operuje ještě pojmem meziprostoru, který jim pomáhá vysvětlit nejasné přechody mezi „zázemím“ a „bojištěm“ a který je na rozdíl od těchto stěžejních pojmů vymezen dost vágně jako slova, která umožňují vyjadřovat požadavky [ibid.: 281].

né z bojujících stran. Z významového hlediska sem byla zařazena slova významově či argumentačně se vztahující k pozici aktéra ve společnosti, k jeho specifické situaci. Bojiště znamená bitevní prostor, který nikomu nepatří, kde dochází ke střetům dvou, popřípadě více bojujících stran. Patří sem slova odkazující ke sporům, vyjednávání, institucím a aktérům, kteří vyjednávání vedou, k vznášení požadavků a nároků [ibid.: 282]. Již samotné termíny, které reprezentují vojenskou terminologii, vzbuzují pochybnosti. V určité (maskulinně militantní) optice může tento způsob vyjadřování ztráknout čtení textu, v jiné (více pacifistické) optice čtenářka či čtenář však od čtení dalšího textu spíše odrazuje. Ve spojení s analýzou a interpretací zejména feministických či lidskoprávních textů pak dokonce může působit paradoxně. Celé rozdělení diskurzivního pole na „zázemí“ a „bojiště“ pak působí dosti nahodile i vzhledem k tomu, že v grafu zobrazujícím jednotlivé vzdálenosti nelze vysledovat jednoznačné rozdělení jednotlivých pojmů do těchto dvou částí pole. První vzorová interpretace je provedena na korpusu odborářských textů, kde je vedena přímkou oddělující tzv. „bojiště“ a „zázemí“, totéž platí pro feministický diskurz. U lidskoprávního se však situace zkomplikovala a autoři a autorka hovoří o 3 ramenech, kdy jedno je pak podle „společného“ významu slov označeno za „bojiště“. Je zjevné, že interpretace vyžaduje jistou imaginaci. Zrovna tak ale může být interpretace provedena zcela odlišně. Kromě toho, poté co autoři a autorka nenašli ve studovaných textech příliš časté zastoupení hodnotících soudů a pojmu „spravedlnost“ [ibid.: 286], ale jejich cílem bylo najít jednotící strukturu diskurzivního pole textů, které vybrali jako texty „nárokové“ nebo „usilující o spravedlnost“ v rámci různých hnutí (odborářského, feministického a lidskoprávního), zaměřili svou pozornost na slova „lidé/lidské“ a „sociální“, která sdílely jako frekventovaně užívaná slova všechny tři studované korpusy textů. Tato slova označili autoři a autorka za argumentačně a kontextuálně vymezující problém spravedlnosti a mobilizující současně kontext právní, sociální, politický a humanisticko-existenciální [l.c.] – jinými slovy je označili za slova, která zasazují téma spravedlnosti do rámce spravování veřejných záležitostí [ibid.: 281]. Právě slovo „lidé/lidský“ však stojí ve všech třech sledovaných korpusích vně (center) „zázemí“ i „bojiště“ nebo jejich styčných ploch – je jaksi na okraji! Zároveň je slovo „sociální“ ve dvou případech ze tří zařazeno do „zázemí“ a pouze v jednom případě do „bojiště“. To samé pak platí například i pro slovo „politika/ci/cký“, jehož umístění v grafech má zobrazovat politickou dimenzi obsahu studovaných textů. Slovo „politika/ci/cký“ je ale v jednom korpusu součástí „zázemí“, v druhém korpusu součástí „bojiště“ a ve třetím korpusu není zastoupeno mezi frekventovaně užívanými slovy dokonce vůbec. Přesto autoři a autorka soudí, že se jejich analýzou prokázala „příbuzná strukturace výpovědních prostorů u všech analyzovaných aktivistických mediálních komunikátů ... všechny náležejí k témuž diskurzu spravedlnosti ... Distribuce slov totiž ve všech třech analyzovaných výpovědních prostorech vykazuje působnost podobného vzorce: proti sobě stojí oblast slov vztahujících se k uplatňování požadavků, vyjednávání a rozhodování („bojiště“) a oblast slov vztahujících se k problematice situaci, která je zdrojem nároků („zázemí“) ... Strukturace výpovědních prostorů je zjištěna na nejfrekventovanějších pojmech a je ... v tomto smyslu dominantní.“ [ibid.: 286–287]

Jestliže je zřejmé, že mnohá autory a autorkou sledovaná slova, která se ukázala být ve studovaných textech používaná nejfrekventovaněji, mohou náležet jak k prostoru „zázemí“ (v němž je ve hře definiční moc), tak i k prostoru „bojiště“ (které využívá „zázemí“ k vyjednávání požadavků), navíc v rámci grafů nedochází k jasnému odlišení „zázemí“ a „bojiště“, zdá se být nakonec vyznění textu velmi spekulativní. Určitých nejednoznačností při interpretaci pojmových vzdáleností jsou si vědomi i autoři a autorka, kteří na závěr článku upozorňují, že „musíme počítat s určitou závislostí výsledků na způsobu sestavení korpusu“ [ibid.: 287]. Výběr webových stránek, které měly reprezentovat feministický slovník, ale nenaznačuje, že by si tohoto omezení byli autoři a autorka vědomi při sestavování jednotlivých tematických korpusů. Ke konci článku navíc zcela neočekávaně vymezili diskurz spravedlnosti proti diskurzu veřejného nárokování, které až dosud používali nediferencovaně. Závěry článku jsou pak i kvůli výše popsaným nedůslednostem při přípravě a provádění analýzy stejně jako při její interpretaci až zarážejícím způsobem nicneříkající: „Tento náález může znamenat dvojí věc. Je možné, že jsme objevili obecnou strukturní souvislost, se kterou se v následujících explorativních analýzách setkáme prakticky všude. Je však také možné, že to byl právě typ relevance zvolený při sestavování korpusu, který předurčil námi nalezený typ strukturních souvislostí.“ [ibid.: 288]

Stať poukazuje na významná omezení a možnost manipulace s významy při výlučném použití kvantitativní analýzy založené na frekvenci a vzdálenostech používaných slov. Pro úplnou a vědecky korektní analýzu diskurzu spravedlnosti v rámci tří sledovaných opozičních veřejnostech by bylo nutné výzkum rozšířit o kvalitativní kritickou diskurzivní analýzu, která umožňuje postihnout způsob strukturování argumentů a odhalit ideologické pozadí textů, na jehož základě jsou významy jazyka v interakci se sociální realitou utvářeny. Problém totiž nelze redukovat pouze na jazyk samotný, je třeba se zaměřit rovněž na mocenské vztahy, které se ve způsobu použití jazyka odrážejí, jsou reprodukovány či transformovány. Autoři a autorka textu navíc legitimizují svou zjednodušenou interpretaci mediálních výpovědí „vědeckým“ étosem, nicméně jejich výpověď o sociální realitě se v konečném důsledku omezuje pouze na konstatování určité bezmocnosti při uchopení zkoumané oblasti.

Zuzana Uhde*, Hana Hašková, Hana Maříková, Alena Křížková

Literatura

- Fraser, N. 1997. „Rethinking the Public Sphere. A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy.“ Pp. 69–98 in N. Fraser. *Justice Interruptus. Critical Reflexions on the „Postsocialist“ Condition*. New York: Routledge.
- Hájek, M., J. Kabele, K. Vojtíšková. 2006. „Zázemí a ‚bojiště‘ v usilování o spravedlnost: textová analýza odborářské, feministické a lidskoprávní mediální komunikace.“ *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 42 (2): 269–290.

* Kontaktní adresa: Mgr. Zuzana Uhde, Sociologický ústav AV ČR, oddělení Gender a sociologie, Jilská 1, 110 00 Praha 1, zuzana.uhde@soc.cas.cz.